

Абсорбція численно превосходящей группы была невозможной. Более того, сами сибиряки-старожилы начали терять свою субэтническую специфику и вместе с переселенцами, в конечном итоге, превратились в географическую группу русского этноса. Одним из механизмов десубэтнизации региона стали межгрупповые браки.

Таким образом, массовое аграрное переселение в начале XX в. ускорило развитие аграрного производства в Сибири. Однако за внешним успехом таились скрытые риски. Они заключались в нарастании социальной напряженности, размывании общинных порядков, атомизации деревни. Разобщенность сибирской деревни явилась одним из факторов, который впоследствии облегчил большевистскому режиму проведение хлебозаготовительных кампаний конца 1920-х гг., а затем и форсированной коллективизации. Кроме того, сибирское крестьянство к этому времени имело в своей среде группу, многие представители которой содействовали проведению аграрной политики советского государства, потому что искренне считали, что раскулачивание и коллективизация будут способствовать улучшению их материального благосостояния. При этом армию сельских активистов формировали не только маргинальные слои деревни, но и способные к конструктивной деятельности крестьяне из числа „голодобеженцев” и иных вынужденных переселенцев.

1. *Крестьянство Сибири в эпоху капитализма.* – Новосибирск, 1983.
2. *Миграции населения Азиатской России: конец XIX – начало XXI вв.* – Новосибирск, 2011.
3. *Ильиных В.А., Ноздрин Г.А. Сельское хозяйство Сибири в 1890 – 1920-е гг.* – Новосибирск, 2007.
4. *Тюкавкин В.Г. Сибирская деревня накануне Октября.* – Иркутск, 1966.
5. *Горюшкин Л.М. Сибирское крестьянство на рубеже двух веков. Конец XIX – начало XX.* – Новосибирск, 1967.
6. *Аграрные преобразования и сельское хозяйство Сибири в XX веке: Очерки истории.* – Новосибирск, 2008.
7. *Гуцин Н.Я., Ильиных В.А. Классовая борьба в сибирской деревне. 1920-е – середина 1930-х гг.* – Новосибирск, 1987.
8. *Гуцин Н.Я. Сибирская деревня на пути к социализму.* – Новосибирск, 1973.
9. *Ильиных В.А., Ноздрин Г.А. Очерки истории сибирской деревни.* – Новосибирск, 1995.
10. *Население Западной Сибири в XX веке.* – Новосибирск, 1997.
11. *Горюшкин Л.М. Аграрные отношения в Сибири периода империализма (1900–1917 гг.).* – Новосибирск, 1976.

О. В. Крупенко

ПРИРОДНО-КЛИМАТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ТА ЇХ ВПЛИВ НА СПЕЦИФІКУ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СЕЛЯНСТВА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧ. XX СТ.

Проблема капіталізації українського суспільства в другій половині XIX ст. залишається актуальною суспільно-політичною і науковою задачею. Для її вирішення важливим є виважений аналіз досвіду минулого. Пореформений період став для

Наддніпрянщини часом змін, які охопили практично всі сфери життя держави і суспільства. Відбувалася корінна трансформація системи політичних і економічних відносин, формувалася нова соціальна структура, змінювався психологічний склад характеру людей.

За останні роки вийшло достатньо праць, в яких розглянуто різноманітні аспекти цієї теми. Важливо, що українські історики враховують світовий історіографічний досвід, а зміна методологічних орієнтирів призвела до перегляду напрямів наукових досліджень. Зокрема, питання про необхідність нових підходів до висвітлення проблем селянства другої половини XIX ст. ставлять у своїх працях Ю.П. Присяжнюк, О.В. Заєць та ін.[1]. Предметом вивчення істориків є різні аспекти теми: зміни у характері виробничих відносин на селі; динаміка суспільної свідомості українського селянства в період індустріалізації; соціально – психологічні аспекти модернізації та процес усвідомлення нових умов життя і складність адаптації до них.

Водночас недостатньо висвітленими залишаються питання щодо впливу різних факторів на формування світогляду селянина та його господарську діяльність. Автор статті, спираючись на опубліковані статистичні дані, ставить за мету визначити природно – географічні особливості Полтавської губернії та їх вплив на ментальність, характер та рід занять селянства. Зазначимо, що тільки комплексний підхід до вивчення дасть можливість реконструювати образ українського селянина як носія певних уявлень, настроїв, який мав свій погляд на економіку, політику, релігію та мораль.

У 2 пол. XIX ст. до складу Полтавської губернії входило 15 повітів: Гадяцький, Золотоніський, Зінківський, Кобеляцький, Костянтиноградський, Кременчуцький, Лохвицький, Лубенський, Миргородський, Переяславський, Пирятинський, Полтавський, Прилуцький, Роменський і Хорольський. Загальна площа території на 1910-1913 рр. становила 4.519.462 десятини або 43389 квадратні версти. Губернія розташовувалася практично на одній висоті з Чернігівською, маючи при цьому фізичні особливості, що зумовлювали економічну специфіку краю. Вся її поверхня була досить неоднорідною. Найбільшої висоти досягали північно-східні повіти – Роменський, Гадяцький, Зінківський і Костянтиноградський. Нижче розташовувалися Прилуцький, Лохвицький, частини Миргородського, Лубенського і Полтавського повітів. Решта території розміщувалася у долині Дніпра, хоча і в межах таких низовин зустрічались значні підйоми. Загалом поверхня регіону являла собою правильну пологість із двома схилами: один – на південному заході, другий – на південному сході. Саме вони і визначали напрямки головних річок губернії: Дніпра та його приток Сули, Ворскли та Псьол. Варто зауважити, що по всій місцевості зустрічалися яри та балки, атмосферні та ґрунтові води утворювали у них обвали і тріщини.

Велике значення на розвиток виробничих сил у регіоні мали не тільки залізниці, але й річковий транспорт. Головною водною артерією України був Дніпро. На його басейн припадало 91% судоходних шляхів Лівобережжя, а на 1890 р. по річках курсувало 220 пароплавів, які транспортували вантажі вагою більше 1,2 млн. пудів. Упродовж 1861 – 1895 рр. обсяг

товарних перевезень зріс у 10 разів. Ці зміни сприяли розвитку стаціонарної торгівлі – магазинної і лавкової, посиленню ролі фірмової торгівлі й товарно-сировинних бірж. При цьому зберігалося першочергове значення ярмарок, базарів і торгів.

Така ситуація вигідно позначилася на рівні добробуту населення окремих міст. Наприклад, у кінці XIX ст. кременчуцька пристань посідала 34 місце у всій Російській імперії. Щоденно з неї відправлялися пароплави до Києва, Пінська, Катеринослава. У найпопулярнішому путівнику того часу „Живописна Росія” писалося: „Кременчук разом із посадом Крюковим являє собою багате торговельне місто. Кременчуцька пристань – одна із найважливіших на землі. Вигідне географічне положення зробило із Кременчука важливий торговий пункт” [2, 38-39].

Більша частина річкової системи краю спрямовувалася із північного сходу на південний захід, менша – розташовувалася паралельно Дніпра і рухалася на південний схід. Залежно від цього річкові долини по всій території мали різний характер, який багато в чому визначав специфіку як розселення людей, так і їх господарську діяльність. Так, місцеві жителі села Гусинець Переяславського повіту згадували неврожайні 1865 та 1877 рр., коли під час весняних повенів навколишні землі були закидані піском, довелося втратити 106 десятин лугової землі. Це змушувало населення навколишніх поселень залишати свої хати і переселятися кожної весни на безпечні території, жити в куренях із хмизу до початку спаду води [3, 14]. Схожою була ситуація і в сусідньому Роменському повіті, де розташовувалися численні дрібні озера та болота, які створювали людям додаткові труднощі. Заболоченість місцевості спонукала жителів шукати кращі землі для обробітку, а часті повені, непрохідні місця, особливо влітку, навіть нові житла [4, 72].

Таку природну специфіку можна побачити на прикладі інших районів. Зокрема, Прилуцький разом із Переяславським і Роменським належав до північної частини губернії. Річка Удай ділила його територію на дві нерівності. Східна розташовувалася значно вище, через неї протікали мілководні річечки, проходили долини і яри, розташовувалися густі ліси. Західний край Прилуччини був порівняно рівнинним і нагадував за кліматом степову місцевість. Топографічні особливості місцевості одного з найменших повітів Полтавської губернії Лохвицького повіту (1/13 частини всієї площі) також багато в чому визначалися характером течій річок Сули та Удай. З'єднання цих двох водних систем зумовлювало своєрідну геологічну будову поверхні. Удай, наприклад, двічі змінював свій напрямок руху, що призводило до чергування рівнинної і гористої місцевостей. На території багатьох волостей розташовувалися численні яри, які жителі називали балками. Такі особливості впливали на уклад життя людей, створювали певні труднощі.

Визначаючи специфіку природно - кліматичних умов Полтавщини, доцільно виокремити ще один важливий аспект. Характер будь-якої місцевості перебуває у безпосередній залежності від лісистості території. За даними перепису, яке було проведено у 80-х рр. XIX ст. на території Полтавської губернії, можна говорити про достатні запаси деревини, особливо в її північній частині. Так, найбільший

відсоток площі, зайнятої під лісом, був у Зінківському (14,3%), Роменському (12,9 %), Переяславському (11,8%), Полтавському (11,7%), Гадацькому (10,9%), Прилуцькому (10,5 %), Лохвицькому (10,2 %), Миргородському (8,7 %) повітах, а найменший відповідно у Лубенському (7,7%), Золотоніському (5,8%), Кобеляцькому (5,2%), Кременчуцькому (4%), Пирятинському (3,6%), Хорольському (2,7%), Костянтинградському (2,1%) повітах. Аналізуючи ці дані, можемо говорити, що в загальному по губернії цей відсоток становив 7,6% або 339717 десятин [5, 43-45]. Основними породами були дуб, осика, береза, липа, вільха, верба.

Населення використовувало запаси деревини як для власних потреб, так і реалізовувало на ринку. Паралельно виникала проблема, пов'язана із нещадною експлуатацією лісових ресурсів. Як і в сусідній Чернігівській губернії, кількість насаджень зменшувалася, а це негативно позначалося на якості землі. Крім того, попит на деревину збільшувався у зв'язку із зростанням чисельності фабрик і заводів, які застосовували сировину як паливо. Це підтверджує думку про те, що жителі Полтавської губернії змушені були пристосовуватися до особливостей природно-кліматичних умов свого регіону, зважаючи на кризові явища в сільському господарстві.

Важливими факторами, що впливають на економічний розвиток будь-якого регіону, є якість ґрунтів та кількість земель. Аналіз статистичних даних дозволяє говорити про те, що на території Полтавської губернії переважало декілька різновидів: чорнозем, солонці, піски. Основну частину ґрунтів становив чорнозем, який різнився наявністю значної кількості органічних речовин, що зумовлювали родючість землі. Переважно такі землі розташовувалися вздовж правих берегів Сули, Псла і Ворскли, відповідно на частині територій Полтавського, Зінківського, Лубенського, Лохвицького, Миргородського, Прилуцького та Костянтинградського повітів. На лісостепових ділянках ґрунти були змішані, а саме лісостепові суглинки. Доцільно зазначити, що в кожному повіті Полтавської губернії не зустрічалось однотипної землі. Однак можна говорити, що в межах Хощківської, Переяславської, Ковалінської, Воронківської волостей Переяславського повіту якість ґрунтів була невисокою і до того ж перебувала під впливом весняних повенів. У долинах річок посіви озимини часто страждали від повені, а на гористих місцевостях, навпаки, вигорали. Для отримання гарних урожаїв селяни змушені були будувати штучні канали для осушення води.

Такі непрості умови потребували від них великих зусиль, тому єдиним виходом із ситуації був пошук нових шляхів заробітку. Переважно займалися перевозом або йшли на заробітки в сусідню Київську, рідше – Чернігівську губернії, а також у Херсонську, Катеринославську, Таврійську, на Дон. Влаштувалися робітниками на цукрових заводах Київщини, отримуючи немалі гроші. Так, за 4 місяці чоловіки заробляли 70 – 80 крб., а жінки – 40 – 50 крб. Наймалися на цукроварні наприкінці грудня або на початку січня. Для цього на місяць приїжджали управляючі для заключення угод. Хоча кількість таких договорів була невеликою, селяни були зацікавлені у будь – якій роботі. Так, мешканці села Процівки жалілися, що внаслідок неврожаю різко впала ціна на цукор, що негативно позначилося на їх заробітках.

Цікавими є спогади сезонних трударів про умови праці на Старшинському цукровому заводі Вороньківської волості. Наймити отримували за час роботи: 1 фунт пшона на людину, 1 фунт сала або масла на 10 осіб, 1 фунт солі на 8 чоловік, певну кількість капусти, картоплі й хліба. Господарі встановлювали високі штрафи та свої норми покарань. Так, за грубість вираховували по 1 крб., а за крадіжку – по 30 коп. за кожну. Найбільшими порушеннями вважалися неявка на роботу або її закінчення раніше встановленого строку. На Переяславському паровому вітряку робітник заробляв 108 крб. на рік, із них на штрафи вираховувалося 30 крб., а люди із села Циблі Хощківської волості, які працювали з 1 квітня по 1 листопада 1885 року, отримували щомісяця 6 крб., із яких 10 йшло на оплату штрафів.

В окремих випадках існувала й винагорода за сумлінну роботу, але не у грошовому еквіваленті. Зокрема, селяни Баришківської волості за працю в місцевій економії крім 40 крб. на рік мали ще й окремо сінокіс. У документах згадується козак села Рудницьке Войтовської волості, який за три роки роботи у свого господаря заробляв 10 крб. щорічно, 15 пудів зерна, 1 десятину землі під ярові, одну – під жито, 1/8 десятини – під город. Загалом це були поодинокі випадки. Переважно місцеві жителі наймалися на поденні роботи до заможного селянина або поміщика. Вони перевозили хліб, рубали дрова, отримуючи за це мізерну платню.

Варто зауважити, що в Полтавському, Кременчуцькому, Миргородському і Зінківському повітах зустрічалися значні запаси глини, яка успішно використовувалася людьми для виготовлення гончарних виробів. Особливо це було поширеним заняттям у Заїченській і Опшніянській волостях Зінківщини. 90% землі цієї місцевості було придатним для обробітки, а 10% складала сінокоси і пасовиська [6, 7-8]. Однак на фоні таких, здавалося б, сприятливих умов для землеробства виникали серйозні проблеми: збільшення кількості населення і зростання числа малоземельних селян. У такій ситуації люди вдавалися до хижацьких методів, таких як захоплення нових земель шляхом розорення пасовищ і вирубки лісів. Це було поширеним явищем у багатьох губерніях пореформеної доби. Цікавими з цього приводу є спогади самих жителів. Козак м. Куземина згадував, що яри, які раніше ніколи не оралися, тепер „навіть заступом покопані”. Жителі Шенгерівки викорчувували пеньки, а на їх місці садили спочатку баштанні культури, наступного року – озиму пшеницю, потім – ячмінь. У містечку Борках малоземельним надавалися піски, де ті висаджували гречку й картоплю.

Порівнюючи характер місцевості Роменського, Гадяцького повітів із іншими, стає очевидним, що тут був найбільший відсоток землі, сприятливої для вирощування зернових і технічних культур – 80%. На основі статистики можна простежити середню врожайність у волостях Роменщини за 1885- 1887 рр.: озима пшениця – 76 пудів із десятини, жито – 61 пуд, овес – 58 пудів, ячмінь – 49 пудів, просо – 34 пуди, гречка – 27. Візьмемо ще одні популярні рослини: тютюн – 88 пудів, цукровий буряк – 1059 пудів, горох – 70, рис – 80 [7, 181-183]. Така специфіка впливала і на рід занять місцевих жителів. Зокрема, у 1887 р. у 17 поміщицьких економіях 145 десятин землі було засіяно

тютюном. Особливо це було характерним для Роменсько – Олавського району. В 1910 р. на Полтавську губернію припадало 17% всієї площі під тютюновими плантаціями Європейської Росії і 15% всього збору сортового тютюну. Це була найпоширеніша технічна культура на той період [8, 113].

Підсумовуючи, варто зазначити, що протягом XIX – поч. XX ст. економіка Полтавської губернії зберігала аграрний профіль. Це підтверджують низька частка зайнятості населення у промисловості, а також домінування дрібних форм виробництва. Визначаючи фактори, які впливали на господарську структуру регіону, не доцільно, на думку автора, обмежуватися тільки аналізом політичного чинника. Лише комплексний підхід, врахування природно-географічних, соціально-психологічних аспектів дозволяють об'єктивно підходити до висвітлення економічних проблем.

1. Присяжнюк Ю.П. Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні (друга половина XIX ст. – 1905 р.) // Український історичний журнал. – 2000. – №5; Заєць О.В. Товарне сільськогосподарське виробництво на Чернігівщині у другій половині XIX ст. // Київська старовина. – 2003. – №1.

2. Литвиненко А. К., Лушакова А. Н. Кременчуг финансовый 1571 – 1941. Очерк социально-экономической и финансово-банковской истории Кременчуга. – Кременчуг, 1999.

3. Сборник по хозяйственной статистике Полтавской губернии. – Т. XI. Переяславский уезд. Собрано Статистическим Бюро Полтавского Губернского Земства под руководством Н. Терешкевича. Издание Полтавской Губернской Управы. – Полтава, 1890.

4. Материалы к оценке земель Полтавской губернии под руководством В. В. Докучаева. Вып. IV. – Роменский уезд. – СПб., 1891.

5. Сводный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии в 1882-1889 гг. – Вып. I. – Полтава, Типо-Литография И. А. Дохмана, 1900.

6. Сборник по хозяйственной статистике Полтавской губернии. Зеньковский уезд. Т.1. Часть 1. Собрано и обработано Статистическим Бюро Полтавского Губернского Земства под редакцией Н. Терешкевича. – Полтава, 1890.

7. Сборник по хозяйственной статистике Полтавской губернии. Т. XII. Роменский уезд. Собрано Статистическим Бюро Полтавского Губернского Земства под руководством Н. Терешкевича, 1890.

8. Полтавська область. Природа, населення, господарство. Географічний та історико-економічний нарис / За ред. К. О. Маца. – Полтава, Полтавський літератор, 1998.

О.В. Михайлюк

ГОЛОД В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ЯК СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ЯВИЩЕ (ДРУГА Половина XIX – початок XX ст.)

Тема голоду тісно пов'язана з аграрним питанням в Російській імперії. Практично всі дослідження з історії селянства пореформеного періоду її стосуються. Останнім часом інтерес дослідників до проблеми голоду в Російській імперії дещо знизився. Натомість зусилля істориків в основному зосереджені на вивченні голодів радянського періоду. Тема голоду набула особливого політичного та